

Ksenija Domiter Protner

VLOGA ŠOLE PRI PREPOZNAVANJU IZPOSTAVLJENOSTI OTROK NASILJU V DRUŽINI

UVOD

Izpostavljenost otrok nasilju v družini je problem, ki se ga v zadnjih desetletjih, še posebej pa v zadnjih letih, tako v svetu¹ kot pri nas² vedno bolj zavedamo. Kljub povečanemu družbenemu in raziskovalnemu interesu je ta izpostavljenost otrok še vedno v številnih primerih prikrita, čeprav že podatki o odkritih primerih nasilja vzbujajo skrb. Po podatkih policijskih uprav v Sloveniji je bilo med letoma 2000 in 2007 zabeleženih kar 3834 primerov, v katerih je bil otrok žrtev nasilja v domačem okolju (Mušič 2008: 79). Odkrivanje nasilja v družini je še posebej problematično, saj je v našem kulturnem okolju družina pojmovana kot izrazito zaseben in intimen prostor, ob tem pa je povezana še s številnimi stereotipi, med katerimi posebej izstopata varnost družinskega okolja in brezpogojna ljubezen staršev (še posebej matere) do otrok.

Ob navedenem težavnem odkrivanju sta prav tako izjemno pomembni ustrezno odzivanje in preprečevanje te problematike, čeprav je znano, da izpostavljenost otrok nasilju v

družini pušča številne posledice pri otrocih. To dokazujejo različne raziskave (Kitzmann *et al.* 2003, Finkelhor *et al.* 2005, Edleson 1997, Holt *et al.* 2008, O'Keefe, 1996, Filipčič 2002, Združeni narodi 2006, Mikuš Kos 1993, McGee 1997, Mejia *et al.* 2006, Urbanc 2002, Greenhoot *et al.* 2005, Smith Stover 2005, Goodman *et al.* 2010).

Različne institucije, na primer centri za socialno delo, policija, sodstvo, se že zaradi svojega osnovnega namena delovanja ukvarjajo tudi s preprečevanjem odkrite izpostavljenosti otrok nasilju v družini. So pa tudi institucije, kot je šola, ki temu v osnovi sicer niso namenjene, a se že zaradi rednega stika z otroki srečujejo s to problematiko. Šola³ ima pri tem specifično vlogo, saj ji redni stik z otroki omogoča večjo verjetnost odkrivanja izpostavljenosti otroka nasilju v družini, po drugi strani tudi splošni cilji šole vsaj posredno zajemajo tudi ta problem. Na primer, že temeljni šolski akt, kot je Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (2009)⁴, določa spoštovanje otrokovih in

¹ Na telesno nasilje nad otroki v družini so prvi začeli opozarjati ameriški pediatri na začetku šestdesetih let. Leta 1962 je zdravnik H. Kempe s sodelavci v *Journal of the American Medical Association* objavil članek »The Battered Child Syndrome«. Kot meni R. J. Gelles (1980: 873), je članek spodbudil zanimanje za preučevanje zlorab otrok.

² V Sloveniji so raziskovalci začeli obravnavati problematiko nasilja v družini šele po letu 1979, ko je Kornhauser na Derčevih dnevih slovenske pediatrije opozoril na ta pojav pri nas (Filipčič 2002: 145). Od leta 2008 pa v Sloveniji velja Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008). Leta 2009 je bila sprejeta Resolucija o nacionalnem programu preprečevanja nasilja v družini 2009–2014 (2009).

³ V tem članku s pojmom »šola« označujemo vse vzgojno-izobraževalne institucije za otroke in mladostnike.

⁴ Drugi člen Zakona o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (2007) med drugim določa:

- zagotavljanje optimalnega razvoja posameznika ne glede na spol, socialno in kulturno poreklo, veroizpoved, narodno pripadnost ter telesno in duševno konstitucijo,
- vzgajanje za medsebojno strpnost, razvijanje zavesti o enakopravnosti spolov, spoštovanje drugačnosti in sodelovanje z drugimi, spoštovanje otrokovih in človekovih pravic in temeljnih svoboščin, razvijanje enakih možnosti obeh spolov ter s tem razvijanje sposobnosti za življenje v demokratični družbi.

človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter zagotavljanje optimalnega razvoja posameznika. In že ob upoštevanju teh dveh določb je jasno, da se šola mora odzvati na odkrito izpostavljenost otroka nasilju v družini, vendar to ni preprosto, saj se pri tem srečuje s številnimi ovirami.

Namen članka je ob oblikah in značilnostih izpostavljenosti otrok nasilju v družini opozoriti na nekatere vidike možnosti in omejitve šole ob zaznavanju izpostavljenosti otroka nasilju v družini. Glede na širino in kompleksnost te problematike bomo najprej, ob pregledu ugotovitev različnih študij področja izpostavljenosti otrok nasilju v družini, preučili nekatere značilnosti in oblike izpostavljenosti otrok nasilju v družini ter posledice in znake, ki jih to pušča pri otrocih. Na podlagi tega pa bomo ugotavljali vlogo, možnosti in omejitve šole in učiteljev pri prepoznavanju izpostavljenosti otrok nasilju v družini ter njihovem reagiranju.

OBLIKE IZPOSTAVLJENOSTI OTROK NASILJU V DRUŽINI

Svetovna raziskava OZN in UNICEF (Poročilo o nasilju proti otrokom v svetu 2006: 5), v katero je bila vključena tudi Slovenija, je zajela problematiko nasilja v družini in pokazala je, da so otroci izpostavljeni različnim oblikam nasilja v družini v vseh družbenih slojih. Ob tem pa je še posebej skrb zbujujoče, da je ta izpostavljenost večinoma neodkrita. Tudi številni drugi raziskovalci, ki preučujejo nasilje v družini (na primer Filipčič 2002, Mikuš Kos 1996, McGee 1997, Mušič 2008), soglašajo, da je delež neodkritega nasilja v družini zelo velik in da otroci izjemno redko prijavijo takšno nasilje. Problem neodkritega nasilja nad otroki je poudarjen tudi v omenjenem Poročilu o nasilju proti otrokom v svetu (2006). Avtorji ugotavljajo, da je splošno družbeno sprejemanje nasilja zelo pomemben dejavnik, ki vpliva na sprejemanje nasilja v družini. Tako otroci kot storilci lahko sprejemajo fizično, spolno in psihološko nasilje kot normalno (to se kaže že pri discipliniranju otrok, pri katerem sta pogosta telesna kazen in

velika strpnost do poniževanja), še posebej če ni vidnih telesnih poškodb⁵ (Združeni narodi 2006: 9).

Do nasilja brez vidnih telesnih poškodb obstaja v različnih družbenih okoljih velika strpnost (*ibid.*), zato je prepoznavanje drugih oblik nasilnega vedenja (na primer psihično⁶ in spolno nasilje) kot oblike nasilja še posebej pomembno. Pri izpostavljenosti otrok psihičnemu nasilju v družini se zatika že na ravni definicije pojava. Brassard in Donovan (2006: 186) na podlagi pregleda obstoječih definicij in pojavov psihičnega trpinčenja ugotavljata, da različni avtorji še najbolj soglašajo glede tega, katere oblike vedenja staršev uvrščamo v to obliko nasilja nad otroki. Še najmanj soglasni pa so v tem, kdaj neko vedenje pojmujejo že kot psihično nasilje in kdaj kot neprimerno obliko vzgojnega ravnanja (*ibid.*). Omenjena avtorja po pregledu empiričnih študij tako ugotavljata, da so elementi psihičnega trpinčenja otrok vsekakor zaničevanje, zastraševanje (sovrážno in verbalno agresivno vedenje staršev), odrekanje emocionalne dostopnosti (čustveno zanemarjanje) in osamitev otroka v zgodnjem otroštvu (*ibid.*).

Psihično slabo ravnanje z otrokom je, kot meni Mikuš Kos (1996: 61), tako razširjen vzrok trpljenja otrok s škodljivimi posledicami za razvoj, da mu različne stroke, ki se ukvarjajo z varstvom duševnega zdravja otrok, namenjajo vse več pozornosti.

Dolgo je prevladovalo mnenje (in še danes ni redko), da otrok ni izpostavljen nasilju, če ga ne doživlja neposredno, in zato se je nasilje med staršema (partnerjema) obravnavalo in se še obravnava kot nasilje, ki ga otroci niso deležni (zlasti če otroci niso neposredne žrtve telesnega

⁵ Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008) opredeljuje fizično nasilje kot vsako uporabo fizične sile, ki pri družinskem članu povzroči bolečino, strah ali poniževanje, ne glede na to, ali so nastale poškodbe. Spolno nasilje pa kot ravnanja s spolno vsebino, ki jim družinski član nasprotuje, je vanje prisiljen ali zaradi svoje stopnje razvoja ne razume njihovega pomena.

⁶ Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008) kot psihično nasilje opredeli vsa ravnanja, s katerimi povzročitelj nasilja pri družinskem članu povzroči strah, ponižanje, občutek manjvrednosti, ogroženosti in druge duševne stiske.

nasilja). Tudi empirične študije o otrocih, ki so priče nasilja, so se pojavile šele v osemdesetih letih (Kitzmann *et al.* 2003: 339). V zadnjih dvajsetih letih pa različni raziskovalci nasilja v družini, ki jih navajajo Kitzmann in sodelavci (*ibid.*), pojmujejo izpostavljenost otroka kot priče (opazovalca) nasilja v družini kot posebno obliko psihičnega trpinčenja otroka, ki je izjemno pogosta in žal v praksi redko obravnavana. Zato ni presenetljivo, da otroke in mladostnike, ki so priče nasilja v družini, nekateri avtorji imenujejo »tihe«, »pozabljene« in »nenamerne« žrtve nasilja med odraslimi (Edleson 1997).

Že samo na podlagi nekaterih večjih britanskih raziskav⁷ (McGee 1997, Mullender 2004) lahko vidimo razsežnost in problem otrok, ki sicer niso neposredno deležni nasilja v družini, a ga opazujejo. Britanska kriminalistična raziskava iz leta 1992 (povzeto po McGee 1997: 16) je na primer pokazala, da so bili otroci ob nasilju med partnerjema v 90 % primerov v isti ali sosednji sobi (*ibid.*). Raziskava McGee (2000) je pokazala, da je bilo 71 % otrok, zajetih v njeno raziskavo, priče fizičnemu nasilju nad njihovimi materami, 10 % pa priče posilstvu njihove matere. Tudi britanska nacionalna raziskava iz leta 2002 (povzeto po Mullender 2004: 2) je pokazala, da imajo otroci v družinah z nasiljem nenehne izkušnje s telesnimi in spolnimi napadi ter da je bilo 10 % otrok priče spolnemu napadu na njihovo mamo (*ibid.*).

Omenili smo že, da je ta vidik izpostavljenosti otrok nasilju v družini v zadnjih tridesetih letih pogosto obravnavan v okviru različnih strok. Med psihosocialnimi in sociološkimi pristopi k preučevanju se s to obliko izpostavljenosti otrok nasilju v družini še posebej ukvarjajo teorije socialnega učenja in intergeneracijske teorije. Poudarjajo problem učenja nasilnih oblik vedenja in prenosa teh izkušenj v odraslo dobo. V tej zvezi na primer K. Filipčič (2002: 59) navaja raziskavo, ki je zajela več kot 2000 odraslih oseb in je pokazala, da je hujše nasilje v družini verjetnejše, kadar so bili odrasli storilci v otroštvu opazovalci nasilja med staršema, kot pa kadar so jih

starši pretepali, čeprav obe situaciji povečata stopnjo nasilja v drugi generaciji. Pri vplivu teh izkušenj iz otroštva v omenjeni raziskavi niso našli razlik med spoloma (*ibid.*). Podobno so dokazovali tudi Hughes in sodelavci (1989), ki so opozorili, da pri otrocih (oziroma tudi pozneje v odrasli dobi) zasledimo še več posledic, če so hkrati priče in žrtve nasilja, kot če so »samo« žrtev nasilja ali »samo« priča nasilja. Enako potrjujejo tudi poznejše raziskave (Finkelhor *et al.* 2005: 6, Holt *et al.* 2008: 789).

Posebna oblika nasilja v družini, ki je tudi v praksi pogosto spregledana, pa je tudi zanemarjanje otrok. Venet in sodelavci (2007: 265) po pregledu različnih študij ugotavljajo, da so otroci tej obliki nasilja izpostavljeni celo najpogosteje. Zanemarjanje je oblika nasilja, ki jo slovenski Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008) opredeljuje kot opuščanje dolžne skrbi za družinskega člana, ki jo ta potrebuje zaradi bolezni, invalidnosti, starosti, razvojnih ali drugih osebnih okoliščin. Ob fizičnem zanemarjanju (neustrezno prehranjevanje, odsotnost skrbi za otrokovo varnost, zdravje, razvoj ...), ki je med vrstami zanemarjanja še najpogosteje obravnavano, je pomembno tudi čustveno zanemarjanje (otrok je prikrajšan za pozitivne čustvene odnose v družini) ali izobraževalno zanemarjanje (odrasli otroka prikrajšujejo za osnovno razvojno spodbujanje) (Mikuš Kos 1996: 60).

Zanemarjanje otrok se po mnenju nekaterih avtorjev (Venet *et al.* 2007: 266) pojavlja predvsem v družinah z nizkim socialnoekonomskim statusom in večjim številom otrok. Za mnoge od teh staršev je značilno, da niso zaposleni, imajo nizko stopnjo izobrazbe in pogosto občutek nemoči (*ibid.*). Mnogi starši, ki zanemarjajo svoje otroke, imajo tudi izkušnje z zlorabo drog in družinskim nasiljem ter partnersko nestanovitnostjo (*ibid.*). Kritiki razlag o povezovanju zanemarjanja otrok predvsem z družinami z nizkim socialnoekonomskim statusom pa poudarjajo, da zanemarjanje in druge oblike nasilja nad otroki v družinskem okolju niso povezane samo z določenim slojem prebivalstva (Loseke 2004: 39). Opozarjajo namreč, da je nasilje v revnih družinah lažje odkriti, saj jih že

⁷ V Sloveniji nimamo takšnih raziskav.

zaradi slabega socialnoekonomskega položaja obravnavajo socialne in druge zaščitne službe ter tako pri revnih starših pogosteje odkrijejo nasilje nad otroki in mladostniki (*ibid.*).

Podobno kot glede pripadnosti družbenemu sloju so različna mnenja tudi glede osebnostnih lastnosti staršev, ki izvajajo nasilje nad otroci. Anica Mikuš Kos (1996: 70) v opisu osebnosti staršev, ki na različne načine trpinčijo svoje otroke, poudarja psihosocialno motenost, alkoholizem, psihopatske značilnosti, čustveno labilnost, impulzivnost in eksplozivnost, agresivnost in razmeroma redko psihotične motnje. Vendar pa na primer Wolfe (1999: 57) opozarja, da imajo nasilni starši sicer številne skupne psihološke in vedenjske značilnosti, a le redke se občutno razlikujejo od značilnosti nenasilnih staršev v istem socialno-demografskem okolju. Wolfe (*op. cit.*: 58) tudi ugotavlja, da je skupna lastnost nasilnih staršev za razliko od nenasilnih ta, da so imeli težavno, pogosto travmatično otroštvo z družinskim nasiljem, alkoholizmom in pogosto brezposelnostjo in revščino.

POSLEDICE IZPOSTAVLJENOSTI OTROK NASILJU V DRUŽINI

Pri otrocih, ki so bili ali so žrtve različnih oblik nasilja družinskih članov, kot smo že omenili, zasledimo različne posledice. Posledice zlorabljanja v družini trajajo različno dolgo in so po mnenju A. Mikuš Kos (1996: 76) odvisne od

narave storitve ali opustitve dejanja, celostnega okvirja družinskih odnosov in dogajanj, otrokove naravne ali pridobljene psihične odpornosti in varovalnih dejavnikov ter virov pomoči v otrokovem življenjskem okolju.

Po pregledu razpoložljivih virov ugotavljamo, da se pojavljajo vsaj tri vrste posledic pri izpostavljenosti otrok družinskemu nasilju: socialno-vedenjske, psihološko-emocionalne in kognitivne. Učinki izpostavljenosti otroka nasilju v družini pa so odvisni od otrokovega spola in starosti, od vrste in stopnje nasilja v družini ter različnih drugih rizičnih in varovalnih dejavnikov.

Razlike v odzivanju otrok glede na spol

Posledice izpostavljenosti otrok nasilju v družini se v vedenju otrok izražajo različno glede na spol otroka (Kitzmann *et al.* 2003: 340, James 1994: 5–6; Bryne, Taylor 2007: 196). Nekateri, na primer Jaffe in sodelavci (1986), ugotavljajo, da se pri dekletih pojavlja več problemov z depresijo in anksioznostjo, pri fantih pa se pojavljajo tako problemi z depresijo in anksioznostjo kot z agresivnostjo. Razlike med spoloma pa se pojavljajo tudi glede na starost in v povezavi s stopnjo nasilja, ki so mu izpostavljeni (James 1994: 5–6).

Vpliv intenzivnosti nasilja v družini

Pomembna dejavnika, ki vplivata na vedenje otrok, sta tudi intenzivnost in trajanje nasilja v družini, ki so mu otroci izpostavljeni. Glede na stopnjo nasilja v družini se pojavljajo razlike glede na spol otroka. Tako Rosenberg (1984) ugotavlja, da se v primeru izpostavljenosti otrok razmeroma nizki stopnji nasilja v družini, fantje odzivajo agresivno, dekleta pa pasivno. A če je stopnja nasilja, ki so mu izpostavljeni, višja, dekleta izberejo agresivne načine reševanja problemov, fantje pa postanejo bolj pasivni (*ibid.*).

Starost otroka

Kitzmann in sodelavci (2003: 340) navedejo študije, ki so vključevale raziskovanje posledic izpostavljenosti otrok nasilju v družini glede na spol in so pokazale, da so razlike v odzivanju med fanti in dekleti odvisne tudi od njihove starosti. Pri fantih je večja verjetnost odzivanja na izpostavljenost stresu v otroštvu, pri dekletih pa v obdobju adolescence (Masten *et al.* 1990). Raziskava Covella in Abramovitche (1987) je pokazala, da mlajši otroci pogosto krivijo sami sebe in se počutijo kot »sprožilci« nasilja. Pri adolescentih pa je nasilje v družini tudi pomemben razlog za bežanje od doma (McGee 1997: 19). Wolfe (1999: 45) navaja različne raziskave, ki so pri zlorabljenih otrocih opozorile

na primanjkljaj v socialni senzitivnosti in zmožnosti sočutja. Vedenjski problemi in odzivi otrok so namreč neposredno povezani z njihovim čustvenim stanjem.

Čustvene posledice in značilnosti otrok, ki so izpostavljeni nasilju v družini

Otroci, ki so izpostavljeni nasilju v družini, v domačem okolju živijo v čustvenem nemiru in čustvenih skrajnostih, ki jih izjemno težko razumejo in uravnavajo (Wolfe 1999: 43). Van der Kolk in Fisler (1995: 513) menita, da je izguba otrokove zmožnosti uravnavanja čustvenih občutkov in impulzov kot posledice izpostavljenosti nasilju v družini celo najbolj daljnosežna in trajna posledica. Ko odrasčajo in se srečujejo z novimi situacijami, vrstniki in drugimi odraslimi, postaja njihova pomanjkljiva zmožnost čustvenega uravnavanja vedno večji problem (*ibid.*).

Pri otrocih, ki so izpostavljeni različnim oblikam nasilja v družini, lahko zasledimo pojavljanje določenih značilnih občutkov. M. Kearney (1999) izpostavlja čustva in občutke, za katere meni, da so navzoči pri vseh zlorabljenih otrocih, in sicer strah, jeza, občutek nemoči, osamljenost, zmedenost, občutek sramu in krivde. Za večino otrok je značilno tudi nezaupanje do vseh odraslih, tudi učiteljev, ker imajo izkušnje, da so odrasli nepredvidljivi, da kršijo obljube in nimajo dobrih namenov.

Razlike med zanemarjenimi otroki in otroki z drugimi vrstami izkušenj nasilja v družini

Venet in sodelavci (2007: 265) omenjajo različne avtorje, ki navajajo razlike v posledicah med zanemarjenimi otroki in otroki z drugimi izkušnjami nasilja v družini. Ugotavljajo, da so zanemarjeni otroci v primerjavi z otroki, ki so doživeli druge oblike nasilja v družini, bolj pasivni, z večjim občutkom nemoči, bolj nezadovoljni, manj ustvarjalni, bolj togi in bolj introvertirani. V šoli naj bi zanemarjeni otroci kazali manj socialnih kompetenc kot njihovi vrstniki in imeli izrazitejša probleme z uravnava-

njem strahu, introvertiranim vedenjem, s slabšo samopodobo in z nihanjem razpoloženja (*ibid.*).

Problemi s šolsko (ne)uspešnostjo

Zanemarjeni otroci imajo večje težave s šolsko uspešnostjo in pogosto ponavljajo isto stopnjo v izobraževanju (*op. cit.*: 266). Avtorji (Finkelhor *et al.* 2005, Wolfe 1999, James 1994, Byrne, Taylor 2007, Dobnikar 2009) težave s šolsko uspešnostjo ugotavljajo tudi pri otrocih, ki so izpostavljeni različnim drugim oblikam nasilja v družini. Med razlogi za probleme s šolsko uspešnostjo pri teh otrocih Wolfe (1999: 48) poudarja, da so za otroke, ki so izpostavljeni nasilju v družini, pogosto značilni tudi nižje izobraževalne aspiracije, pomanjkanje jezikovnih stimulacij in malo spodbud za učenje. Hughes (1989) navaja, da imajo ti otroci že na začetku šolanja težave s šolskim delom, med drugim tudi slabe rezultate in težave z zbranostjo. A težave s šolsko uspešnostjo niso edine, ki jih tem otrokom prinaša šola. Vključitev v solo pomeni tudi učenje navezovanja stikov z vrstniki in prilagajanja šolskemu razredu.

Problem agresivnega vedenja

Otroci, ki so izpostavljeni nasilju v družini, in sicer že od najmlajših let, so občutno bolj agresivni od njihovih vrstnikov (Wolfe 1999: 49) in kažejo tudi slabšo samokontrolo, zmedenost in negativne emocije (*ibid.*). Teorije socialnega učenja poudarjajo, da so odnosi zlorabljenih otrok z njihovimi vrstniki zrcalo modela odnosov, ki ga najbolje poznajo (*ibid.*, Kitzmann *et al.* 2003). Tako Jaffe in sodelavci (1986) ugotavljajo, da se otroci, ki so priče nasilju v družini, hitro naučijo, da je nasilje primeren način reševanja problemov v medčloveških odnosih.

Teorije socialnega učenja poudarjajo, da je za otroke kot priče nasilja verjetneje, da bodo uporabili agresivne oblike vedenja, psihološke teorije iz perspektive »travme« pa izpostavljajo večjo verjetnost za probleme z anksioznostjo in drugimi simptomi potravnatskega stresa (Kitzmann *et al.* 2003: 340). Stališča teorij socialnega učenja potrjujejo različne študije (Kearney

1999:18), ki ugotavljajo, da izpostavljenost otrok nasilju izrazito povečuje možnost, da bodo v odrasli dobi žrtve ali izvajalci nasilja.

Pri teh ugotovitvah razlag socialnega učenja pa seveda obstaja problem posploševanja, saj vsi otroci ne kažejo dolgotrajnih posledic izpostavljenosti nasilju v družini. Na primer, Kaufman in Zigler (1987) sta na podlagi pregleda različnih študij (tako lastnih kot študij drugih avtorjev) ocenila, da je najpogosteje ugotovljen delež »intergeneracijskega prenosa« družinskega nasilja 30 odstotkov z odstopanjem 5 odstotkov; enak delež sta nekaj let pozneje ugotovila tudi Gelles in Cavanaugh (2005). Zanimive so tudi ugotovitve Dawud in sodelavcev (1991), ki so raziskovali mnenje učiteljev o značilnostih vedenja otrok z izkušnjami nasilja v družini v šolskem okolju. Po mnenju učiteljev je vedenje otrok, ki so neposredne žrtve, in otrok, ki so priče nasilja, različno. Otroci, ki so žrtve nasilja, naj bi pogosteje uporabljali agresivne in samodestruktivne oblike vedenja, otroci, ki so priče nasilja v družini, pa naj bi bili med svojimi vrstniki manj priljubljeni, a ne agresivni (*ibid.*).

Varovalni dejavniki

Ob preučevanju in pregledu posledic izpostavljenosti nasilju pri otrocih, ki so žrtve katerekoli vrste nasilja v družini, je, kot vidimo, pomembno upoštevati tudi to, da vsi otroci ne kažejo dolgotrajnih posledic v svojem psihičnem razvoju in socialnem delovanju. To pa seveda ne pomeni, kot pravi A. Mikuš Kos (1996: 77), da ob slabem ravnanju ne trpijo in da to ne ostane v njihovem spominu in ne sooblikuje njihove podobe sveta ter da ne vpliva na njihovo ravnanje v odrasli dobi. Na različne posledice izpostavljenosti družinskemu nasilju vplivajo ne samo rizični dejavniki, ampak tudi varovalni dejavniki (Edleson 2006: 4). Varovalni dejavniki delujejo kot protiutež ogrožajočim vplivom (Mikuš Kos 1996: 78) in so lahko na primer: otrokov temperament, socialna spretnost, sposobnost poiskati pomoč v svojem okolju, ugoden čustveni odnos z vsaj eno osebo v družini ali zunaj nje, šolska uspešnost in dobro počutje v šoli (*ibid.*). Rosenberg in Rossman (1990) sta v svojih raziskavah ugotovila, da je

lahko varovalni dejavnik tudi otrokova samokontrola nad lastnim mišljenjem in vedenjem. Pri otrocih z večjo takšno samokontrolo sta namreč ugotovila manjšo stopnjo anksioznosti in problematičnega vedenja (*ibid.*).

VLOGA IN POMEN ŠOLE PRI OTROCIH, KI SO IZPOSTAVLJENI NASILJU V DRUŽINI

Možnosti in omejitve šole in šolskih strokovnih delavcev⁸ pri odkrivanju, prepoznavanju in reagiranju na izpostavljenost otroka nasilju v družini

Šola je lahko pomemben prostor za prepoznavanje posledic izpostavljenosti nasilju v družini, saj je številne posledice in značilnosti izpostavljenosti otroka nasilju možno opaziti tudi v šoli. Byrne in Taylor (2007: 185) na primer opozarjata na dve značilnosti izpostavljenosti nasilju v družini, na kateri moramo biti pozorni v šoli, in sicer, da moramo biti pozorni na otroke, ki postanejo tihi in introvertirani, in na otroke, ki postanejo glasni in agresivni. Znaki zlorabe so lahko specifični, na primer modrice, ožganine na otrokovi koži, poškodbe spolovila in druge telesne poškodbe (Mikuš Kos 1996: 66). Nespecifični znaki so predvsem posledica otrokove čustvene prizadetosti in se kažejo na področju čustvovanja, samopodobe, vedenja, učenja in fizioloških funkcij, kot so motnje spanja in prehranjevanja (*ibid.*).

Nekatera od znamenj, ki jih je možno zaznati v šoli, lahko vključujejo: težave pri druženju z vrstniki, malo interesov in socialnih aktivnosti, neprimerno vedenje, ki vodi v izključitev iz šole, slab šolski uspeh, večja verjetnost za uživanje drog in alkohola, neprimerno spolno vedenje, bežanje, uporništvo, introvertiranost, ekstremna osamljenost, strah in poskusi samomorov ter problemi z duševnim zdravjem (Byrne, Taylor 2007: 186). Tem nespecifičnim znakom nekateri avtorji dodajajo tudi druge. Tako A. Mikuš Kos (1996: 66) razen že ome-

⁸ Z uporabo termina »šolski strokovni delavci« imamo v mislih vse strokovne delavce na šoli – učitelje, šolske svetovne delavce, ravnatelje, pomočnike ravnateljev ...

njenih navaja tudi »slab« zunanji videz, specifične vedenjske motnje (kot so agresivnost, krutost in kraje), pretirano podredljivost, izjemno pasivnost, strah ob naglih gibih odraslih, prestrašenost ob slabi oceni.

Pri prepoznavanju izpostavljenosti otroka nasilju v družini ima šola glede na vsakodnevni stik z njim torej veliko možnosti. Zato tudi ni nenavadno mnenje različnih avtorjev (Austin 2000: 7, Venet *et al.* 2007), da so učitelji pogosto prvi, ki jim otrok zaupa zlorabo v družini, saj jih izbere kot varne za razkritje. Eden izmed prvih in pomembnih korakov, ki jih lahko naredijo šolski strokovni delavci, kot poudarjajo raziskovalci tega področja (Austin 2000, Kearney 1999, Byrne, Taylor 2007), je že to, da so pripravljeni poslušati otrokovo zgodbo brez sodbe.

Kearney (1999: 291) meni, da je krog zlorabe, v katerem se znajde otrok, možno prekiniti prav s prekinjanjem molka, ki je povezan z družinskim nasiljem, ter seveda z učenjem in »oskrbo« otrok s spretnostmi, ki jih potrebujejo. In prav na teh področjih ima šola veliko možnosti in zato pomembno vlogo. Učitelji in drugi strokovni delavci v šoli lahko izboljšajo življenjske možnosti otrok, ki imajo izkušnje z nasiljem v družini, saj imajo najboljše možnosti, da prepoznajo znake ogroženosti otrok in se odzovejo na potrebe teh otrok (Sterne *et al.* 2010: 102, Venet *et al.* 2007). Hkrati pa pomenijo učitelji in drugi šolski strokovni delavci pomembno odraslo osebo, s katero lahko otrok, ki sicer živi v nevarnem okolju, vzpostavi varen odnos (Venet *et al.* 2007).

Že samo ob upoštevanju navedenih možnosti šolskih strokovnih delavcev vidimo njihov velik pomen pri odkrivanju in pomoči otrokom, ki so izpostavljeni nasilju v družini. To vlogo šolskih strokovnih delavcev – vsaj v pomenu odzivanja in prijavljanja izpostavljenosti družinskemu nasilju v Sloveniji – formalizira Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008)⁹

in iz njega izhajajoči Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009), ki določa protokol prijave in zagotavljanja pomoči.

Moramo pa se zavedati, da se šolski strokovni delavci ob tem srečujejo z vrsto problemov, ki otežujejo tako prepoznavanje otrokove izpostavljenosti nasilju v družini kot tudi odzivanje nanjo. Eden izmed pomembnih problemov je gotovo zmožnost prepoznavanja izpostavljenosti nasilju v družini. Anica Mikuš Kos (1993: 28–30) med dejavniki, ki otežujejo prepoznavanje in odzivanje, navaja načelo spoštovanja zasebnosti družinskega dogajanja in vzgojnega ravnanja z otroki, vzgojna merila lastne kulture in tudi globlje psihodinamske vzroke, kot so tesnoba ob pojavu nasilja ali identifikacija s storilcem in tudi strah.

Pomembni oviri, da bi pojav še posebej psihičnega nasilja sploh opazili in ga ustrezno razlagali, pa sta po mnenju Anice Mikuš Kos tudi nepoučenost in neobveščenost (*ibid.*). Ob vseh drugih oteževalnih dejavnikih je prav poučenost oziroma nepoučenost učiteljev in drugih šolskih strokovnih delavcev pomemben dejavnik, ki vpliva na prepoznavanje znamenj izpostavljenosti nasilju v družini.

Različne raziskave (McGee 2000, Byrne, Taylor 2007, Austin 2000) so pokazale, da učitelji in drugi strokovni delavci pogosto ne prepoznajo nasilja v družini ali ga ne upajo potrditi. Pokazalo se je, da je razen bojazni pred vdorom v zasebno družinsko življenje in drugimi stiskami, s katerimi se šolski strokovni delavci v tem primeru srečujejo, pomembno tudi pomanjkanje ustrezne usposobljenosti za prepoznavanje znamenj izpostavljenosti nasilju v družini (Byrne, Taylor 2007: 196). Učitelji in socialni delavci, ki jih v irski raziskavi javnega šolstva navajata Byrne in Taylor (*ibid.*), so v svojih izjavah potrdili, da imajo za to premalo izkušenj in znanja.

Pomembno je tudi dejstvo, ki ga v zvezi s to problematiko navaja na primer Roel Bouwkamp, terapevt in predavatelj s Kemplerjevega inštituta na Nizozemskem, in sicer problem stiske, v kateri se znajde strokovnjak (socialni delavec, psiholog, pedagog, učitelj ...), ko ugotovi otrokovo izpostavljenost nasilju v družini.

⁹ Drugi odstavek 6. člena Zakona o preprečevanju nasilja v družini (2008) določa: »Vsakdo, zlasti pa strokovni delavci oziroma delavke v zdravstvu ter osebe v vzgojno-varstvenih in vzgojno-izobraževalnih zavodov, mora ne glede na določbe o varovanju poklicne skrivnosti takoj obvestiti center za socialno delo, policijo ali državno tožilstvo, kadar sumi, da je otrok žrtev nasilja.«

Strokovni delavec se na položaju, ko mora pomagati zlorabljenemu otroku, znajde tudi sam, kot pravi Bouwkamp, v vlogi »prestrašenega otroka« (Bouwkamp 1993: 13–14). To razloži s strahom strokovnih delavcev, pri katerem gre predvsem za strah pred prevzemanjem odgovornosti za razbitje družine, v kateri je prišlo do zlorabe otroka (*ibid.*).

Pomembna je tudi ugotovitev Kearney (1999: 19), da je po eni strani pomembno upoštevati, da je učiteljeva sposobnost za prepoznavanje znakov izpostavljenosti nasilju omejena, saj mora nenehno obravnavati ves razred in ne samo posameznih učencev in pogosto en učitelj uči celo v več različnih razredih. Po drugi strani pa se učitelji srečujejo s še enim problemom: lahko postanejo neustavljivi v želji po zaščiti zlorabljenega otroka in se zaradi dejstva, da nasilja v družini ne morejo ustaviti, počutijo neuspešne (*ibid.*).

Občutek neuspeha pri šolskih strokovnih delavcev je zaradi njihove želje po »popolni« razrešitvi tega problema pomemben dejavnik, ki lahko vpliva na njihovo ravnanje v nadaljnjem odkrivanju primerov izpostavljenosti otrok nasilju v družini. Šolski strokovni delavci lahko¹⁰ obvestijo druge pristojne institucije in z njimi sodelujejo ter tako vplivajo¹¹ na razreševanje problema otrokove izpostavljenosti nasilju v družini. Učinkovito razreševanje problema izpostavljenosti otroka nasilju v družini pa je pogosto povezano tudi z različnimi dejavniki (na primer čustvene vezi in odnosi v družini), na katere imajo šolski strokovni delavci in šola ter tudi druge pristojne institucije omejen vpliv, a so pomembni tako pri hitrosti kot pri učinkovitosti razreševanja problema.

Šola kot varovalni dejavnik

Poleg sposobnosti za odkrivanje nasilja v družini in poznejše odzivanje nanj ima šola še druge pomembne značilnosti, ki so lahko

¹⁰ V Sloveniji to tudi predpisuje in določa Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008).

¹¹ V Sloveniji to predpisujeta in določata Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008) in Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009).

omenjenim otrokom v pomoč. Šola namreč med drugim ponuja različne možnosti za socialne interakcije, razvoj posameznikove identitete, formiranje samopodobe in zaupanja na poti do prihodnjih zaposlitvenih priložnosti. To je sicer pomembno za vse otroke, še posebej pa za otroke, ki so izpostavljeni nasilju v družini, saj imajo tako lahko ob možnostih drugačnih socialnih stikov tudi priložnost za razvoj drugačne identitete in samopodobe, kot jo razvijajo v domačem okolju. Šola je ena ali morda celo edina izmed varnih točk v otrokovem življenju. Za te otroke se šola lahko pojavlja v vlogi varovalnega dejavnika, saj jim lahko v nasprotju z nasilnim domačim okoljem pomeni okolje varnosti in tako lahko ponuja pomoč in zaščito (Byrne, Taylor 2007: 186).

Gilligan (1999) meni, da šola lahko podpira otroke, ki imajo težavne izkušnje v življenju, kot so razveza staršev, nasilje in zanemarjanje, ter tako deluje kot zaveznik otrok, porok za osnovno zaščito otrok in področje, na katerem lahko otrok raziskuje sebe in svet. S primernim delovanjem šole in učiteljev imajo ti otroci možnosti, da se naučijo ustrežnejših in bolj zdravih odnosov (Kearney 1999: 291, Venet *et al.* 2007). Učitelji imajo velik vpliv na šolanje svojih učencev, hkrati pa imajo pomemben vpliv tudi na njihov splošni razvoj, še posebej razvoj zanemarjenih otrok (Venet *et al.* 2007). Šola lahko tako ob razvijanju socialnih spretnosti in spodbujanju šolske uspešnosti (in ne samo dokazovanju šolske neuspešnosti) pomani pomemben varovalni dejavnik za te otroke.

SKLEP

Po tem kratkem pregledu značilnosti izpostavljenosti otrok nasilju v družini se spet potrjuje, da je ta problematika zelo kompleksna in hkrati specifična. Posledice in znamenja izpostavljenosti otrok nasilju v družini so številni, a kljub temu pogosto specifični glede na značilnosti otrok in vrsto nasilja ter druge okoliščine, kot so omenjeni varovalni dejavniki. Posploševanje je na tem področju izjemno tvegano. Poznavanje vseh značilnosti in okoliščin je zato nujno. Šolski strokovni delavci

imajo le redko priložnost spoznati otroka in družino tako celovito.

Kljub temu pa lahko ugotovimo, da ima šola možnosti tako za prepoznavanje otrokove izpostavljenosti različnim oblikam nasilja v družini kot tudi za pomoč in zaščito otrok in navsezadnje tudi za preprečevanje ali vsaj zmanjšanje daljnosežnih posledic pri otrocih. Vendar je ob tem nujno upoštevanje vseh ovir in stisk, s katerimi se ob tem srečujejo šolski strokovni delavci. Že po kratkem pregledu ovir, a hkrati tudi možnosti, ki jih imajo pri prepoznavanju otrokove izpostavljenosti nasilju v družini, se kaže nujna potreba po ustreznem usposabljanju šolskih strokovnih delavcev za spoprijemanje s to problematiko in za primeren odziv.

Ugotavljamo, da so se v Sloveniji na tem področju že začeli pomembni projekti, ki prav gotovo pomenijo pomemben začetek ozaveščanja vsaj dela šolskih strokovnih delavcev. V skladu z Resolucijo o nacionalnem programu preprečevanja nasilja v družini 2009–2014 (2009) se namreč že izvaja izobraževalni projekt »Sistemsko soočanje z nasiljem v družini – usposabljanje strokovnih delavcev«. Izvaja ga Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani. Ob ustreznem usposabljanju šolskih strokovnih delavcev pa ti potrebujejo nujno »oporo« širšega okolja, drugih institucij in znotraj same šole.

Za večjo učinkovitost šole na področju odkrivanja in pomoči otrokom, ki so izpostavljeni nasilju v družini, in tudi na področju preventivnih dejavnosti bi bilo nujno načrtovanje šole ne samo glede pomoči in zaščite zlorabljenih otrok, ampak tudi glede usposabljanja in podpore učiteljev in drugih strokovnih delavcev pri prepoznavanju in pomoči tem otrokom. Nujno je tudi ozaveščanje šolskih strokovnih delavcev o pomenu šole kot varovalnega dejavnika in zato tudi o možnostih preventivnih dejavnosti na šoli, kot so učenje socialnih spretnosti, spodbujanje šolske uspešnosti in podobno.

To je pomembno za vse otroke, ne samo za žrtve nasilja v družini. Menimo, da je ozaveščanje šolskih strokovnih delavcev o pomenu varovalne vloge šole zelo pomembno, saj že na ta način lahko veliko pomagajo otrokom, ne da bi posegali v njihove družine, saj imajo do tega pogosto predsodke.

V kontekstu problema nasilja v družini ima šola pomembno vlogo tako za otroka, ki je izpostavljen nasilju v družini, kot za širše družbeno okolje, a kljub temu – ali pa prav zato – ne more sama reševati problematike nasilja v družini. Lahko je samo en segment v razreševanju te problematike. In prav zato so nujne povezave različnih institucij: šole, centrov za socialno delo, zdravstva, policije, tožilstva in sodstva.

Prav tako nujno pa je tudi ozaveščanje celotne javnosti. V Sloveniji smo prvi korak na tem področju naredili z urejanjem pravnih temeljev, kot sta Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008) in iz njega izhajajoči Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009), ki določa sam protokol prijave in vlogo posameznega šolskega strokovnega delavca pri tem. Zakon o preprečevanju nasilja v družini je tudi pravna podlaga za Resolucijo o nacionalnem programu preprečevanja nasilja v družini 2009–2014 (2009), ki vključuje tudi načrtovanje preventivne dejavnosti in medinstitucionalnega sodelovanja.

Vendar bo treba na področju ozaveščanja celotne družbe, ki tako visoko vrednoti družino¹² in njeno intimnost ter zaprtost, še veliko narediti, da bomo sploh upali videti znamenja in posledice zlorabe otrok v družini. Pomemben zaviralni dejavnik, ki vpliva na preprečevanje, odkrivanje in reševanje problema izpostavljenosti otrok nasilju v družini, so gotovo ustaljena kulturna prepričanja in stereotipi o družini. Prav zato ima šola še pomembnejšo, a hkrati tudi občutno zahtevnejšo vlogo.

VIRI

AUSTIN, J. S. (2000), *When A Child Discloses Sexual Abuse. Association for Childhood Education International*. Dostopno na: <http://www.acei.org> (5. 6. 2010).

BOUWKAMP, R. (1993), *Nasprotja med slovenskimi strokovnimi službami, ki se ukvarjajo z zlorabo in zanemarjanjem otroka*. V: Imperl, F. (ur.) (1994), *Zbornik prispevkov delovne konference o delovanju in sodelovanju strokovnih služb na področju*

¹² Podobno kot v drugih evropskih državah tudi Slovenci in Slovenke družino vselej uvrstimo na prvo mesto. To se je pokazalo tudi v zadnji raziskavi SJM (Toš 2007: 6–7).

- preprečevanja zlorab in zanemarjanja otrok. Ljubljana: FIRIS d. o. o.
- BRASSARD, M. R., DONOVAN, K. L. (2006), Characteristic of Child Maltreatment Definitions. V: Feerick, M. M., Knutson, J. F., Trickett, P. K., Flanzer, S. M. (2006). *Child abuse and neglect: Definitions, classifications, and a framework for research*. Baltimore, London, Sydney: Paul H. Brooks Publishing Co.
- BYRNE, D., TAYLOR, B. (2007), Children at Risk from Domestic Violence and their Educational Attainment: Perspectives of Education Welfare Officers, Social Workers and Teachers. *Child Care in Practice*, 13, 3: 185–201.
- COVELL, D., ABRAMOVITCH, R. (1987), Understanding emotion in the family: Children's and parent's attributions of happiness, sadness and anger. *Child Development*, 58: 985–991.
- DAWUD, S., CORTES, R. M., LEWERNISOHN, O., HART, J., POSNER, S., COHEN, E., STERNBERG, K. J., LAMB, M. E. (1991), *Effect of domestic violence on children's adjustment in school*. Seattle: SRCD, U.S. Department of Education, ERIC.
- DOBNIKAR, M. (2009), Šola in nasilje v družini. V: Tašner, V., Lesar I., Gaber Antič, M., Hlebec V., Pušnik M., Zgaga P., Marjanovič Umek, L. (2009), *Brez spopada: Kultur, spolov, generacij*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- EDLESON, J. L. (1997), *Children's witnessing of adult domestic violence*. University of Minnesota. Pridobljeno: 1.7.2010. Dostopno na: URL:/papers/witness.htm (1. 7. 2010).
- (2006), *Emerging Responses to Children Exposed to Domestic Violence: The National Online Resource Center on Violence Against Women*. Dostopno na: <http://www.vawnet.org>. (5. 10. 2010).
- FILIPČIČ, K. (2002), *Nasilje v družini*. Ljubljana: Bonex.
- FINKELHOR, D., ORMROD, R., TURNER, H., HAMBY, S. L. (2005), The Victimization of Children and Youth: A Comprehensive, National Survey. *Child Maltreatment*, 10, 1: 5–25.
- GELLES, R. J. (1980), Violence in the Family: A Review of Research in the Seventies. *Journal of Marriage and Family*, 42, 4: 873–885.
- GELLES, R. J., CAVANAUGH, M. M. (2005), Violence, abuse, and neglect in families and intimate relationships. V: McKenry, P. C., Price, S. J. (ur.), *Families and change: Coping with stressful events and transitions*. Thousand Oaks, CA: Sage (3. izdaja).
- GILLIGAN, R. (1999), The importance of schools and teachers in child welfare. *Child & Family Social Work*, 3: 13–25.
- GOODMAN, G. S., QUAS, J. A., OGLE, C. M. (2010), Child Maltreatment and memory. *Annual Review of Psychology*, 61: 325–351.
- GREENHOOT, A. F., MCCLOSKEY, L., GLISKY, E. (2005), A longitudinal study of adolescent's recollections of family violence. *Applied Cognitive Psychology*, 19, 6: 719–743.
- HOLT, S., BUCKLEY, H., WHELAN, S. (2008), The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, 32: 797–810.
- HUGHES, H. M., PARKINSON, D., VARGO, M. (1989), Witnessing spouse abuse and experiencing physical abuse: A „double whammy“? *Journal of Family Violence*, 4: 197–209.
- JAFFE, P., WOLFE, D., WILSON, S., ZAK, L. (1986), Family violence and child adjustment: A comparative analysis of girls and boys' behavioural symptoms. *American Journal of Psychiatry*, 143, 1: 74–77.
- JAMES, M. (1994), Domestic Violence as a Form of Child Abuse: Identification and prevention. National Child Protection Clearinghouse. *Issues in Child Abuse Prevention*, 2. Dostopno na: <http://www.aifs.gov.au/nch/pubs/issues/issues2/issues2.html>. (6. 10. 2010).
- KAUFMAN, J., ZIGLER, E. (1987), Do abused children become abusive parents? *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 2: 186–92.
- KEARNEY, M. (1999), The Role of Teachers in Helping Children of Domestic Violence. *Childhood Education*, 75, 5: 290–296.
- KITZMANN, K., GAYLORD, N. K., HOLT, A. R., KENNY, E. D. (2003), Child Witnesses to Domestic Violence: A Meta-Analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 2: 339–352.
- LOSEKE, D. R. (2004), *Through a Sociological Lens. Controversies in Conceptualization: Family Violence*. Dostopno na: <http://www.sagepub.com> (6. 5. 2011).
- MASTEN, A. S., BEST, K. M., GARMEZY, N. (1990), Resilience and development: Contribution from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2: 425–444.
- McGEE, C. (1997), Children's experience of domestic violence. *Child and family Social Work*, 2: 13–23.
- (2000), *Childhood experiences of domestic violence*. London: Jessica Kingsley Publishers.

- MEJIA, R., KLIWER, W., WILLIAMS, L. (2006), Domestic Violence Exposure in Colombian adolescents: Pathways to Violent and Prosocial Behavior. *Journal of Traumatic Stress*, 19, 2: 257–267.
- MIKUŠ KOS, A. (1996), Psihosocialni vidiki trpinčenja otrok. V: Satler, A. J. (ur.), *Trpinčen otrok: Kako prepoznati in preprečevati fizično in duševno trpinčenje otrok*. Ljubljana: Meridiana.
- (1993), Psihološke determinante dogajanj, ki sogojujejo trpinčenje otrok in vplivajo na odzivanje strokovnjakov. V: Imperl, F. (ur.) (1994), *Zbornik prispevkov delovne konference o delovanju in sodelovanju strokovnih služb na področju preprečevanja zlorab in zanemarjanja otrok*, Ljubljana, november 1993. Ljubljana: FIRIS d.o.o.
- MULLENDER, A. (2004), *Tackling Domestic Violence: Providing support for children who have witnessed domestic violence*. Home Office Development and Practise Report 33. Dostopno na: <http://rds.homeoffice.gov.uk> (2. 11. 2010).
- MUŠIČ, T. (2008), Otroci potrebujejo odrasle, ki si upajo videti – Kratak pregled policijskih ugotovitev. V: Pavlovič, Z., Filipčič, K., Rutar-Leban, I. (ur.), *Detekcija in reakcija na pojave slabega ravnanja z otrokom – novo obdobje?* Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- O'KEEFE, M. (1996), The Differential Effect of Family Violence on Adolescent Adjustment. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 13, 1: 51–68.
- Pravilnik o obravnavi nasilja v družini za vzgojno-izobraževalne zavode (2009). *Ur. l. RS št. 104/2009* z dne 18. 12. 2009.
- Resolucija o nacionalnem programu preprečevanja nasilja v družini 2009–2014 (2009). *Ur. l. RS št. 41/2009* z dne 1. 6. 2009.
- ROSENBERG, M. S. (1984), *Inter-generational family violence: A critique and implications for witnessing children*. Toronto: The American Psychological Association.
- ROSENBERG, M. S., ROSSMAN, B. B. (1990), The child witness to marital violence. V: Ammerman, R. T., Hersen, M. (ur.), *Treatment of Family Violence*. Toronto: John Wiley & Sons (183–210).
- SMITH STOVER, C. (2005), What Have We Learned and Where Do We Go From Here? *Journal of interpersonal violence*, 20, 4: 448–454.
- STERNE, A., POOLE, L., CHADWICK, D., LAWLER, C., DODD, L. W (2010), *Domestic Violence and Children: A handbook for schools and early years settings*. London, New York: Routledge.
- Toš, N. (2007), *Vrednotne orientacije – 2006*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Dostopno na: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/edokumenti/Vrednotne_orientacije_2006.pdf (4. 9. 2010).
- URBANC, K. (2002), *Emocionalno nasilje u obitelji adolescenta*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socialnog rada.
- VAN DER KOLK, B. A., FISLER, R. (1995), Dissociation & the Fragmentary Nature of Traumatic Memories: Overview & Exploratory Study. *Journal of Traumatic Stress*, 8, 4: 505–525.
- VENET, M., BOUREAU, J.-F., GOSSELIN, C., CAPUANO, F. (2007), Attachment representations in a sample of neglected preschool-age children. *School Psychology International* Copyright, 28, 3: 264–293.
- WOLFE, D. A. (1999), Child Abuse: Implications for Child Development and Psychopathology. *Developmental clinical psychology and psychiatry*, 10. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Poročilo o nasilju proti otrokom v svetu (2006). *An end to violence against children*. Dostopno na: <http://www.unicef.org/violencestudy/reports.html> (1. 3. 2010).
- Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja (2007). *Ur. l. RS št. 16/07, 36/08, 58/09, 64/09 in 65/09*.
- Zakon o preprečevanju nasilja v družini (2008). *Ur. l. RS št. 16/2008* z dne 15. 2. 2008.
- Združeni narodi (2006). *General Assembly Secretary-General 2006. Rights of the child*. Dostopno na: http://www.unicef.org/violencestudy/reports/SG_violencestudy_en.pdf. (11. 3. 2010).